

Institut
für Ostrecht

Institute for East European Law

Gefördert durch:

Deutsche
Stiftung
Friedensforschung
german foundation for peace research

GEFÖRDERT VOM

Bundesministerium
für Bildung
und Forschung

Pilotprojekt:

„Restorative Justice‘ in der Ukraine:

Die (fehlende) Aufarbeitung des Sowjetunrechts von 1991 bis heute“

Пілотний проект:

„«Відновне (реабілітаційне) правосуддя» в Україні: (відсутність) дослідження радянської несправедливості з 1991 року до сьогодні“

Pilot Project:

„Restorative Justice in Ukraine:

(Not) Coping with Soviet State Crimes from 1991 until Today“

Working Paper Nr. 8 B / Публікація матеріалів № 8 Б

Володимир В'ятрович

**Українська політика пам'яті в контексті
російсько-української війни**

(Ukraine's Policy of Memory in the Context
of the Russian-Ukrainian War)

(Die ukrainische Erinnerungspolitik im Kontext
des russisch-ukrainischen Kriegs)

Жовтень 2024 р.

Політика декомунізації, яка включала відкриття архівів спецслужб тоталітарного режиму, широке суспільне обговорення його злочинів, політичне засудження на рівні рішень парламентів та відновлення справедливості щодо його жертв, іноді ще й люстрацію у більшості посткомуністичних держав реалізовувалася незабаром після падіння комунізму на початку 1990—тих років. Вона стала важливим елементом змін, який забезпечив демократичний розвиток цих країн, згодом їх інтеграцію до ЄС та НАТО.

Серед республік колишнього СРСР такі системні зміни відбулися лише в трьох балтійських державах Латвії, Литві та Естонії, які відповідно теж стали членами ЄС та НАТО. Натомість в більшості інших постсоветських країн, вони мали фрагментарний характер, або взагалі навіть не починалися. Відтак і демократичні політичні процедури часто там служать лише прикриттям існуючих авторитарних практик. А самі держави досі нагадують советські республіки.

В Україні теж ще довго після відновлення незалежності у 1991 на державному рівні не було спроб реалізувати таку політику. Очевидно тому, що тут відбулися лише незначні зміни серед політичної еліти, яку й надалі здебільшого представляли колишні представники комуністичної верхівки. Дискусії про злочини комунізму, потребу відкриття всієї правди про їх виконавців та реабілітації жертв репресій велися виключно на рівні громадськості та окремих науковців, які досліджували тему.

Ситуація змінилася лише після Помаранчевої революції 2004 року, коли під тиском громадськості в Україні створено Інститут національної пам'яті та розпочато системне відкриття архівів КГБ. Тодішній президент України Віктор Ющенко був одним із промоторів декомунізації. Для повної її реалізації йому бракувало підтримки в парламенті, де далі існувало потужне представництво комуністичної партії та інших проросійських сил, що стояли цьому на заваді. Адже саме тоді в Росії відбувалися протилежні процеси – закриття архівів та реабілітація комуністичного тоталітарного режиму, включно з героїзацією Сталіна. Під керівництвом Путіна, який публічно назвав розвал СРСР найбільшою геополітичною катастрофою в історії, почався кардинальний розворот у гуманітарній політиці. Громадські організації на кшталт «Меморіалу», які розповідали про злочини комунізму, спершу втратили підтримку з боку держави, а потім почали переслідуватися нею. Аж до кримінального засудження окремих її активістів. Оновленні комуністичні міфи та советські традиції про Велику вітчизняну війну, як знов почали називати Другу світову, сприймалися як основа для об'єднання суспільства. При чому не лише російського – ця модель пам'яті про минулу війну мала служити інструментом відновлення російського впливу на усьому постсоветському просторі, поновного

об'єднання усіх homo sovieticus. Символом такого впливу були щорічні військові паради 9 травня в Москві, за обов'язкової участі в них керівників колишніх советських республік.

Тому для Росії переоцінка українцями советського минулого, яка почалася за президента Ющенка, означала втрату своїх впливів на них, а відтак віддалення України від Росії та зближення з Європою. Це сприймалося вже як загрозна зміна геополітичного курсу. Кремль намагався спинити ці процеси не лише заграючи на відчуттях ностальгії старшого покоління, але проводячи активну інформаційну політику глорифікації СРСР серед молодшого покоління. Важливу роль у цьому відіграв культ дня Перемоги, який новітніми інструментами медіа, кіно та музики відновлював советські традиції серед покоління народженого після 1991. Акції на кшталт параду нащадків ветеранів Великої вітчизняної війни «Безсмертний полк» почали активно підтримуватися російською владою далеко поза межами своєї країни.

Росія вела агресивну інформаційну війну проти спроб України розповісти світові про один з наймасштабніших злочинів комунізму Голодомору 1932-1933. Тому, що пам'ять про цю трагедію руйнувала міф про прекрасні советські часи. Росія вимагала від України припинити відкриття архівів КГБ, так як вони містили інформацію, яка є секретною у Росії і яка стояла на заваді реабілітації злочинів советської влади.

Прихід до влади в Україні проросійського ставленика Віктора Януковича у 2010 році став початком швидкого згорання спроб переосмислити комуністичне минуле тут. Архіви знову закрили, підручники з історії почали переписувати у просоветському дусі. Виконавцями цієї політики в команді Януковича були російські агенти, такі як Дмитро Табачник, тоді міністр освіти, а зараз громадянин РФ, визнаний судом зрадником України, активний колаборант, який працює на окупованих Росією теренах. Інститут національної пам'яті, який почали ліквідувати, очолив ставленик комуністичної партії Валерій Солдатенко. Представниця цієї політичної сили Ольга Гінзбург стала керівницею українських архівів. Переоцінка минулого виливалася у зміни сучасної політики – в Україні почалося згорання демократії, переслідування громадських активістів та політичних опонентів. Була навіть здійснена спроба ув'язнення історика Руслана Забілого, за використання ним документів з колишніх архівів КГБ. Тобто в пришвидшеному темпі розгорталася подія, які десять років раніше відбувалися в Росії.

Але цей поворот back in USSR в Україні швидко зазнав краху. Спроба Януковича оголосити про згорання європейської інтеграції України та її розворот у бік Росії спровокували масштабний протест – Євромайдан чи Революцію гідності, що тривала кілька місяців у 2013-2014. Одним із елементів протесту був «ленінопад» – стихійна хвиля демонтажів пам'ятників Леніна по всій країні. Вона символізувала заперечення намагань влади повернути країну в советське минуле з його антидемократичними підходами. Янукович спробував розігнати протест

силою, відбулися масові розстріли мирних протестувальників, але це лише розширило масштаби акцій непокори, які переросли загальнонаціональне повстання.

В результаті Янукович весною 2014 утік в Росію, а нова влада вирішила підхопити стихійну хвилю декомунізації перетрансформувавши її у державну політику. Український виступ національної пам'яті, який відновив роботу після зміни влади, підготував за участі європейських та українських експертів та громадськості, а парламент ухвалив у квітні 2015 року 4 закони про декомунізацію. Їх завданням було не лише допомогти у вивченні та переосмисленні комуністичного минулого (для цього зокрема остаточно відкрито всі архіви комуністичних спецслужб), але й обмежити та зупинити російські спроби використовувати комуністичні міфи та традиції для повернення України в орбіту свого впливу. Детальніше про ці закони розповідали інші учасники нинішньої конференції, тому не буду зупинятися на цьому.

А тим часом Росія намагалася максимально використати неподолану тоталітарну спадщину від самого початку війни проти України. Гібридний характер військового конфлікту мав приховати безпосередню участь російських солдат у бойових діях на українських теренах, представити їх як обурення населення півдня і сходу України, яке нібито захищало від Києва дороги для них советські цінності. Тому організовані російськими агентами акції так званої «російської весни» проводилися під пам'ятниками Леніна. Їх учасники у якості розпізнавальних символів використовували так звані «георгіївські стрічки», які апелювали до пам'яті про Велику вітчизняну війну чи червоні советські прапори. Російська пропаганда на повну силу використовувала мову советської пропаганди часів «Великої Вітчизняної війни», називаючи українську владу «фашистським режимом», українських військових «карателями» і нацистами, а тих хто боровся проти них «ополченцями». Але «російська весна» зазнала краху. Відтак встановлені маріонеткові режими зуміли втриматися лише на частині Луганської та Донецької областей. Створені там терористичні угруповання ЛНР та ДНР, які існували виключно завдяки російській військовій підтримці, перетворилися у карикатурні зменшені копії СРСР в яких відроджуються советські традиції, аж до піонерських загонів у школах. Аналогічна політика проводиться Росією в окупованому Криму, де вона ще й супроводиться переслідуваннями активістів кримськотатарського національного руху.

В Україні тим часом масштабна декомунізація не лише позбавила мапу тисяч комуністичних назв, а міста комуністичних пам'ятників, але й запустила масштабні суспільні дискусії довкола минулого. Прикладом сформованого в результаті їх консенсусу стало усвідомлення Голодомору як геноциду (нині таким його визнають понад 90% українців), запровадження нових підходів до меморіалізації Другої світової війни, розуміння нинішньої незалежної України як наступниці попередніх форм існування держави, зокрема Української народної республіки

1917-1921. Останнє стало особливо актуальним в контексті наративів, які активно просував Кремль про те, що Україна випадкове геополітичне утворення, яке з'явилося на руїнах СРСР і ніколи немала власної історії державності.

Цей наратив став основою псевдоісторичних статей та виступів Владіміра Путіна і його спроб виправдати війну проти України «відновленням історичної справедливості». Ключові тези цього наративу він повторив перед початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. Однією з цілей війни Путін назвав «денацифікацію». Що означає цей термін росіяни продемонстрували на загарбаних після цього територіях. Тут почали повертати старі комуністичні назви населеним пунктам, відновлювати пам'ятники Леніну, демонтувати пам'ятники та меморіальні таблиці жертвам Голодомору, знищувати в бібліотеках українську історичну літературу, замінюючи її привезеною з Росії, грабувати скарбниці українських музеїв. Тобто йдеться про спроби рекомунізації та деукраїнізації тимчасово окупованих теренів. Мета такої політики очевидна – стерти будь-які сліди українськості цих територій, довести що тут ніколи не було, а відтак ніколи не буде України. «Росія тут назавжди» – плакатами з таким гаслом заклеювали захоплені українські міста та села. Зважаючи на те, що доповненням такої політики є масова фізична ліквідація українських активістів та масові вивози українських дітей у Росію є всі підстави говорити про геноцидний характер цієї війни проти України. Путіну йдеться не лише про захоплення територій, але й про знищення українців як окремої національної спільноти і з своєю мовою, традиціями, культурою, власними поглядами на минуле. Саме існування українців є перешкодою для нього у його планах фактичного відновлення російської імперії.

З іншого боку, на теренах вільних від російських загарбників відновлення української національної пам'яті стало важливим мобілізуючим чинником, який нині об'єднує суспільство. Українці сприймають нинішню війну як продовження боротьби за незалежність. Тому таку важливу роль у ній відіграють символи які поєднують нинішніх борців з попередніми поколіннями. Це особливо видно у ЗСУ, де військові частини отримують назви на честь князів часів Русі, козацьких гетьманів чи військових воєначальників часів Української народної республіки, де офіційним стало привітання часів Української повстанської армії «Слава Україні», а нагороди, які повторюють зображення повстанських, стали нагородами Головнокомандувача Збройних сил України.

Спроби Росії апелювати вже не лише до Советського, але й до імперського минулого, для виправдовування агресії (особливо на півдні нашої країни), призвели до того, що в Україні почалися процеси деколонізації – позбавлення від топоніміки та пам'ятників Російської імперії. Як із деколонізацією цей процес спершу почався як стихійний, але врешті був підхоплений

державою. Минулого, 2023 року парламент ухвалив відповідний закон про деколонізацію згідно з яким зокрема будуть змінені назви кількох сотень населених пунктів, частині з яких буде повернено історичні назви, відбувається демонтаж пам'ятників будівничих чи оспівувачів російської імперії.

Загроза існуванню українців як окремої національно спільноти, яка стала очевидною після початку повномасштабної війни, спричинила справжній спалах національного відродження у культурі, зокрема у популярній культурі, відмову від російської мови у спілкуванні серед тисяч українців, суттєве зростання зацікавлення історією. Завдяки цьому наше суспільство стало сильнішим і згуртованішим, можливості російської пропаганди розколувати його суттєво зменшилися.

Але не зменшилися можливості Росії фізично знищувати українців, їх міста та села ракетами та бомбами. Частина з них свідомо спрямовується проти цивільних об'єктів, для вбивства якомога більшої кількості звичайних громадян. Це терор мета якого зломити волю до спротиву. Бомби та ракети використовують для знищення об'єктів культурної спадщини, зокрема музеїв. Росіяни знищили музей художниці Катерини Білокур на Київщині, філософа Григорія Сковороди на Харківщині та Головного командира УПА Романа Шухевича на Львівщині. З тимчасово окупованих територій вивозяться в Росію цінні історичні артефакти та предмети мистецтва. Це наймасштабніший грабунок нашої культурної спадщини з часів Другої світової війни.

Сьогодні українці постали перед викликом вижити у цій геноцидній війні. Але також важливо розповісти світові правду про неї, її історичні коріння. Бо ця правда важливе застереження про небезпеку російського імперіалізму не лише для українців, але для всього вільного демократичного світу. Тому дякуємо Німеччині за дотеперішню підтримку у збройному протистоянні з Росією, сподіваємося на її продовження і поширення підтримки на стримування і російської інформаційної агресії, спрямованої на спотворення української історії у світі. Сподіваюся цьому сприятиме і нинішня конференція.

Інформація про автора:

Володимир В'ятрович, PhD

Депутат Верховної Ради України

Історик, Керівник Служби безпеки архіву України (2008-2010), Керівник Українського інституту національної пам'яті (2014-2019)